

Kétszáz éve született Csokonai Vitéz Mihály

SAUDAER JÓZSEF

A Békaegérharc Csokonaija

1790 körül a fiatal Csokonai valami egészen újat kapcsol be változatos lírai fejlődésébe: az epikai és drámai-dialógikus ábrázolás módjait. Ezek közvetítésével nyer új formát képe a nagyvilágról, most így vagy úgy az őt környező magyar és európai étellel néz szembe. E körültekintés nemcsak tárgyiaság tekintetében hoz újat: nemcsak nagyobb egészben méri fel az egyéni élet helyzetét, hanem a lírai költő horderejét is próba alá veti s megnöveli azt a levonható s kifejezhető tanulságok hozzáadásával.

A poétai étellel szemben, mely a lírában kezdett kialakulni, most a köznapi élet rendjének, tapasztalatainak és utalásainak közérthető anyaga tűnik fel, s ez természetesen kívánczik vissza a nyilvánosság, a társaság vagy a publikum elé. Míg a lírában több a személyes egyéni vonás, e kis epikai költeményekben — a *Békaegérharc*ban is — több a közösség stílusával, az iskolai diáktársaságával rokon vagy vele összeolvadó formai jellegzetesség, a verskezdet figyelmeztető formulájától kezdve a játékosan előtött latin és idegen szavakig s a kis, értő közösség fülét érdeklő, nemegyszer drasztikus kiszólásokig.

Az *istenek osztozását* már (a Blumauer-strófa miatt is) a Békaegérharc közelébe helyeznők el.

A két epikus költeményben (és az állatok beszélgetéseiben) már ott van a közélet is, magyar és európai egyaránt, sok olyan eseményével, társadalmi szokásával, hősével együtt, amelyekből összeállítható volna egy történelmi körpanoráma. Csak-hogy e körkép mintha minden szilárdságot s belső összefüggést nélkülözne. A költő nem veszi komolyan, kineveti és kinevetteti a hatalmak kisszerűnek érzett osztozkodását — úgy érzi, hogy a veszekedő istenek képében megjelenő hatalmak (mint a plútói egyház s a neptunuszi Anglia) nem különbek a debreceni presbitereknél, szenátoroknál vagy fikáknál (használja is e neveket), s alantas érdekek vagy hitvány érdekek (genealógia vagy insurgensi dicsekvés) miatt van az egész zűrzavar. Az istenek nevén európai hatalmak futólagos képei tűnnek át, ezeken meg magyar országgyűlési vagy debreceni superintendenciális ülések emlékfoszlányai lebegnek, szinte elháríthatatlanul felidézve valamit a püspöki s úri párt debreceni küzdelmeiből, melyeket a király elé vitt folyamodások, jussok követelése és perlése, delegációk kiküldése és olcsó erőszakoskodások jellemeztek éveken át. „Isten státusok” (28. str.) vitáznak itt egymással, s az egykorú debreceni diák-hallgató az összekevert adatokból is kiérezhette Sinainak s a papoknak gunyoros ítéletét, felfolyamodások és önkényes ítélethirdetések sorozata után. Egymásnak *bruderek* és *komák* ezek tulajdonképpen, csak a költő szempontjából *kobak istenek* és *kolop szenátorok*, vagy *kolop mágnások rongyos Verbőczivel*.

Ez a verszetet nyilván alkalmi mulattatásra készült, de freccsenő ironiája s néhol durva, nyers gúnyolódása aligha eltanult vagy csak rövid időre szóló: az iskola légkörében (amire a rengeteg latinizálás céloz; még egy saját zsengéjének címe is

visszatér: „A venerabilis clerus Quidquid oppugnat, ruit” 10. str.) született, a kicsinyes perlekedések, huzavonák iránti megvetés áll mögötte, s a bölcs tanulás, amint

*Practice a mindennapi
Tapasztalás és a papi
Csalárdás bizonyítja.*

Ez az ironikus és megvető tekintet, mely az élet uralmi rétegeiben, a hierarchia fokozataiban (debreceni alakok, magyar diéták, európai hatalmak, istenek) pécézi ki az egyformán közönségeset, nem keserű, nincs benne semmi megbántottság: de lepárolt már — mint írta — valamit a „mindennapi tapasztalás”-ból, és ennek hatása nem lesz egészen kedvező a fiatal költő világképére. A bizalmatlanság nagy méretekben folyó társadalmi és nemzeti küzdelmek eszményei, e harcok értelme iránt már ekkor el-elfoghatta, egyelőre még ösztönösen — mélyebb életismeret, történelmi-társadalmi tapasztalás és tanulás kell még ahhoz, hogy igazoltnak lássa hitetlenségét a talmi eszményekben, s bátran forduljon oda a ráció hitvallásához, meg az azt valóra váltó utókorhoz.

E bizalmatlanságot magyarországi tapasztalatokon kívül alighanem Debrecen világnak és iskolai horizontjának szűkössége keltette fel benne: a kicsinyesség és közönségesség ellen tudott harcolni így is és úgy is, durván gúnyolódva és légies rokokó idillbe vonva el magát; az életnek azon a szűkös helyzetén azonban, mely torzképekben tárta elébe a nagyvilágot, nem tudott segíteni.

Batsányi — pedig ő is plebejus származék — ekkortájt válik igazán politikus költővé. Csokonai útja másfelé vezet: az ő iskolájának falai, városának kerítései közül nem lehet világosan látni a magyar és európai mozgolódásoknak, ellenálló nemesek és támadó forradalmárok munkájának értelmét, az iskola bezárkózik, s a szökevényt, ha kiszökik kapuján vagy falain, megbünteti. Itt csak a társadalmat s a társadalmi és erkölcsi embert lehet mélységeiben is tanulmányozni, s írni róla — önmagának meg egy ismeretlen eljövendő nagyvilágnak.

*

A bizalmatlanság fejlettebb éneke a *Békaegérharc*. Kitűnő alkotás, ha nem is tartozik Csokonai legnagyobb művei közé. Közvetlen utókorában a népszerű, elterjedt olvasmányok közé tartozott, vaskos komikuma és népiessége miatt azonban Kazinczy és Kölcsey polgárosító iránya elutasította, joggal az ő stílustörténeti fordulatuk miatt, de csekély esztétikai megértéssel a tőlük idegen, nyersen tárgyias, alakítatlannak tetsző, szinte improvizált stílus iránt. Kölcseyt nemcsak a *priapaea alacsonyysága* bántotta; s mert szerinte az *igazi comica vist* „nem a tárgyban, hanem a tárgy előadásában” kell keresni — bizonyos fokig indokoltan marasztalta el a kiséposzt. Toldy még kevésbé értette meg. Csak a század közepén kezd megállapodni az irodalomtörténetírás és az esztétikai ítélet a Békaegérharc megbecsülését illetőleg. Dóczy (*Csokonai*, 1871) már erősen védi őt Kölcsey esztétikai kívánalmával szemben; elismeri ugyan azt, hogy „a tárgyat az előadás tegye nevetségessé”, de hangsúlyozza, hogy „a mit (Csokonai) velünk nevetet, az a tárgy már magában nevetségés” (33. l.). Áll ez őnála a Békaegérharcra is, még ha a *Dorottyáról* szolt is különben. Haraszti, Ferenczi szűkösen ismerik el a mű érdemét, Horváth János előadásaiban teljesen eltörpül a Dorotya mellett. Waldapfel József állította be először megnyugtatóan Csokonai fejlődésrajzába, de a mű vagdalkozó, nemesi társadalmat szurdaló részleteinek kiemelésével önkéntelenül is azoknak a túlzásoknak adott tápot, melyek a marxista, de még inkább a népieskedő értelmezések során egyenest teljes értékű szatíráként kívánták felmutatni, s így vagy úgy túlbecsülni esztétikai értékét. A legjobb, összefoglaló s nagy terjedelmű értekezést a Békaegérharcról az utóbbi években Szilágyi Ferenc készítette, különös gonddal elemezve a mű nyelvét, mintáit, forrásait, a görög eredetihez való viszonyát (dolgozata kéziratban van, egy részlete az Irodalomtörténeti Közlemények 1970. évfolyamában jelent meg).

A Békaegérharcot Csokonai maga nem tartotta sokra, de becsülte. Ezért nem

mond ellent egymásnak az a két adat, melyek szerint az ismertén választékos (bár még nem finnyás) ízlésű Kazinczynak korán — 1792 tájt — meg akarta küldeni ezt a művét (ld. Kazinczy levelét Regmec, 1793. júl. 29: „várom a Békaegérfarcot”), ízlésének finomodásával pedig mellőzni kezdte: „még tizenennyolc esztendő s ijeder koromban készítvén, munkáim közül kimustráltam, de jó uraimnak s barátimnak kérésekre megegyentvén, legalább azon keveseknek a kedvékért a kiadni valók közé béiktattam, és előbeszédül ezt a trochaicust függesztettem elejébe:

*Ebbe azt kérdeđ mi jó? —
Nincsen írva serio;
Mely hibámat vékonyítja,
S ami benne jó, nagyítja.
Az Homér játékait
Játssa újabb tréfa itt.”*

Így írja *Az epopoeáról közönségesen* című tanulmányában (már a Dorottya elkészülte után, az 1800-as évek legelején), egyszerre vallván meg — ha szerénykedően is — a művecske népszerűségét s ugyanakkor primitív, az esztétikaitól nagyon is eltérő élvezetét, ami a védekező strófa beiktatására készítette. Kiadását különben az 1800. december 15-i Előfizetési felhívásban ígérte Csokonai.

Ami a kéziratban terjesztett kiséposz fogadtatását illeti, az szinte Kölcseynek szolgáltat igazságot, közönség- és ízléstörténeti vonatkozásban mindenesetre: úgy vették kézbe, mint egy alacsonyrendű priapaeát, afféle közönséges eszközökkel neveltető, alkalomra jó írásművet. „De édeseket tudok a Batrachomyomachián nevetni! ugyan hogy tudott annyi sok vadakat összeszedni...” — írta neki. Pestre Székely Péter Debrecenből 1802. január 18-án. A parlagias magyar birtokos nemeseknek ejtőzés idején jött kapóra az efféle írásmű, s az, amit Márton József — a Poétai Munkák 1813-i kiadásának IV. kötetében — publikált egy név nélkül hozzá küldött levélből, aligha csak erre az egy esetre vonatkozik: az életélvezetnek azt az alacsonyabb szféráját tárja elének, melybe mintegy lehúzták az esztétikai értékű alkotást. Ebédelt Csokonai az említett nemesúrnál — 1800 körüli az eset —, és arra kérték, hogy „ebéd után ezt a munkáját, pro concoctione [az emésztés könnyítésére, pihenésül] olvasná el előttük. — Erre osztán volt reflexiója egyiknek is, másiknak is; a mire ő néha igen elmésen megfelelt. Ez indította arra is, hogy estve vagy inkább éjtzaka a manuscritum végére némelly jegyzéseket és magyarázatokat tett... Mikor azt a verset olvasta... *Mert a Te Templomodba is stb.* — megtámodtuk. Erre ő akkor rövideden tsak ezt felelte: — Uraim, hiszen a poéták tudják azt, hogy Jupiter szokott legtöbbet fillenteni...” (Cs. E. 303. l.)

A vers „fogyasztása” így nemcsak a borozó kompánia ebéd utáni kedvére bízott, hanem függött e kedv — az emésztés — zavartalanságától is: mihelyt a költő szövege egy kis szűrást tett az úri mentalitáson, odalett a borgőzősen is derűs hangulat, támadni kellett a szurkáló kedvű költőt.

Az pedig védte magát és művét: így keletkezhett — talán éppen ez intő eset tanulságaként — az utólag előre tett strófa, az, hogy „nincsen írva serio”.

Elterjedt laikus — irodalompolitikai okoktól sem független — vélekedés szerint Csokonai művészetét a maga korában nem Kölcsey és Kazinczy, hanem a provinciális olvasóközönség becsülte meg. Az igazság, mint a Batrachomyomachiának s utána még más költeményeinek „népszerű” megítélése is mutatja, éppen az ellenkező: esztétikai szempontból pozitíve — bár ízlésszempontját túlerőltetve s így igazságtalanul is — csak Kölcsey és Kazinczy mérte fel s becsülte is meg Csokonai művét. Azok, akik velük szemben állottak Csokonai mellett, esztétikán kívüli okokból tették ezt, s a művészetet a köznapi élet olyan mulattató kellékeként fogták fel, mint a táncot, a kártyát vagy a vadászatot.

Efféle szíves hallgatói és olvasói körében Csokonai — főleg 1795 után — úgy érezhette magát, mintha a fűzfapoéta-mulattató Csikorgónak szerepébe kényszerítette volna őt — aki Tempefői volt és maradt — a sors és a társadalom.

Az esztétikán kívüli ítélet nemcsak abban mutatkozott meg, hogy a köznapi alkalmiságú mulattatás színvonalára vonta le az ezt is szolgálni képes költeményt, hanem a társadalmi célzások, szúrások miatti érzékenykedésben. Olyasféle tapasztalatot, mint amilyet Simai Mező István 1795-ben közölt Csokonaival egy verses köszöntésében (hogy ti. egyesek félreértik, komolyan veszik töredékes célzásait, pedig „csak poétai tréfa” az, ld. Csokonai Emlékek 78. l.), alighanem már előbb szerzett ő maga, s meggyőződhetett arról is, hogy azt a politikai körülménektől, melynek egészéből tényleg hiányzott a *serio* értelmű elmélyedés, sokan mégis a rovására írták (Székely Péter pl. 1802-ben egyenest nemzeti-szatirikus írássá kívánja továbbalakíttatni vele a Békaegérharcot, Cs. E. 98. l.). Jó előre készül tehát a tréfás vagy féltréfás védekezésre, s ennek lehetett terméke az az elveszett „tractamentecske” (kis értekezés), melyet Kazinczyhoz írt egyik levelében ismertet röviden. A levél prózai közlendői a *Trocheus lábakon* című kitűnő vershez csatlakoznak (melynek keltezése Harsányi és Gulyás meg Váczy datálásával szemben — mint Kardos Albert, Debr. Sz. 1940. kimutatta — 1793-ra teendő). Ezt írja benne, miután versben mondta el Kazinczy meglátogatására tett sikertelen kísérletét: „Békaegérharc velem volt: írtam itten hevertemben annak elejébe teendő tractamentecskét, melynek címje: *Vitéz az elyziumi Törvénytörők előtt a Békaegérharc iránt*. Bírák: Minós, Menippus, Mátyás Király, Erasmus, Voltaire. Vádolók: Domine Spectabilis, Pater Süsdhanemhiszy és Csajkos, hajdan Librorum Revisor, most udvari bolond, ami mindegy. Az alperes Cs. Vitéz M. etc. az az én magam, prokátorom Blumauer sat. sat.” (HG II. 696.)

Jól látta vádolóit: a közönséges birtokos vagy birtoktalan, primitív nemesurat (Domine Spectabilis), az inkvizíciós papot és az udvari bolondként cenzurázó felsőbbiséget. Hogy bíráiáé az igazságos királyt, de főleg Erasmust s Voltaire-t tette, az egész világosan mutatja: a művet érő vádakát a humanista és felvilágosult író-személyek ítéletére bízza, olyanokéra, akik maguk sem voltak radikális gondolkodók, de szemben állottak a műveletlenséggel és a szellem elnyomásával. Prókátorául Blumauert választja, azt az osztrák költőt, aki francia elődök (Scarron: *Virgile travesti*) nyomán triviális-parodisztikus komikummal írta meg *Aeneasnak, a jámbor hősnek kalandjait* (*Abenteuer des frommen Helden Aeneas*, Bécs, 1784—88), szatirikusan szurkálva benne a felvilágosodás ellenségeit.

Az egykorú közönség ítéletéből és Csokonai reakciójából kitűnik, hogy e „tractamentecske” kettős célt követhetett: egyfelől eloszlatta volna azt a félreértést, mely nem esztétikai okokból, de nemesi és papi érzékenykedésből a társadalmi satíra rangjára akarta emelni e művecskét; másfelől megvédte volna a vaskos komikumába becsomagolt kritikai észrevételeket és satirikus szúrásokat, mint nevetetve nevelő, erkölcsileg javító humanista és felvilágosult megjegyzéseket. Hogy művét — ezt az esztétikailag és politikai tendenciáját tekintve nem túlzottan igényes alkotást — ennyire védenie és magyaráznia kellett, olvasók ebéd utáni társaságában előszóval s aztán írásban is mentegetődzve el nem követett bűnök miatt, vagy fejtegetődzve a felvilágosult és komikus költészet kritikai jogairól: az közönségének primitív voltát s esztétikailag csaknem teljes érdektelenségét mutatja, vagy egyenest ostobán politikai elfogultságát.

A Békaegérharc Homér játékaiknak újrajátszásával az eposzparódia fölényesen gúnyos és a diákos-népies tréfa vaskosan komikus hangnemét egyesíti, de olyan jellegzetességekkel is bír, melyek a komikus-parodisztikus eposz műfaján túlmutatnak s némi rokonságba hozzák a költeményt a század végén dívó alkalmi politikai énekköltéssel. Ez az utóbbi mozzanat lehetett különben az, mely a műveletlen olvasókat — akik jól ismerték az occasionális énekköltészetet — félrevihette a kis eposz megítélésében. Csakhogy nem egészen azt kapták, amit osztályszempontjaik s nacionalizmusuk szerint vártak tőle.

A mű keletkezése elképzelhetetlen a kollégium nyers diákszórakozásai, az antik istenelvek és latinizáló kifejezésekkel való dobálódzás nélkül. Arany János említi *Irányok* című tanulmányában a debreceni diákverselők hosszú sorát — közvetlen Csokonai előtt, alatt és után —, az ügyeskedő típusát, akire bizonyos nimbusz várt

a társaskörökben, „kivált ha... tanulóársait s a disznótorokat is tudta mulattatni furfangos vagy priapi versekkel”. Arany népszerűnek mondja ezt a diákoopézist, s nem népiesnek. „Ellenben örömet affektálják a tudós színezetet, nem a »népből«, nem a népek írának, hanem azon diákos középosztály számára, mely érti, megtapsolja ovidiusi célzásait, fogékony bőszavú reflexióikra... kacag mosdatlan tréfaikon s pipaszó mellől szedett élceiken, bámulja furfangos rímeiket...” A szabad-szájúan torzító elbeszélés a mitológiai istenségek (vagy szentek) kigúnyolásával ösztönösen népies stílusú, de — mint Bán Imre is megállapítja — „ez a magyaros, olykor paraszti kifejezőmód keveredik a klasszikus poétikai iskolázáson keresztül költő mesterségbeli tudásának fitogtatásával, sőt a korszerű divatos ízlés, a rokokó cicomáin való kapkodással” (Alföld, 1961/3. 114. l.). A falusi értelmiség vagy a városi iparosréteg szórakoztatására készült kéziratos gyűjteményekbe gyakran bekerült maga a Békaegérharc is (Bán, 112. l.).

Ez a kollégiumi diákoopézis az alkalmi politikai énekköltés stílusával és tartalmaival olvadt össze a Békaegérharcban.

Vörös Károly, aki a legutóbb alaposan elemezte Pálóczi Horváth működésének néhány fontos mozzanatát, így jellemzi ezt az irodalom alatti irodalmat: „A lakosság széles rétegei... a falusi kisnemesség, kisvárosi polgárság, az értelmiség alsóbb rétegei politikai tájékozottságukat sokkal inkább röviden, de csattanósan megfogalmazott, alapanyagukban többnyire közismert szövegekhez tapadó, tehát könnyen megjegyezhető és terjeszthető, utóbbi cél érdekében nemegyszer versben megfogalmazott pamfletekből, röpcédulányi tréfákból, travesztiákból vagy akár gúnydalokból, paszkvillusokból merítik... II. József reformjain keresztül a politika egyre több ember életébe közvetlenül is beleavatkozik, egyre szélesebb néprétegeket kényszerít valamilyen állásfoglalásra. Egyre szélesebben bontakozik ki tehát ez a mélyen irodalom alatti irodalom: a kor nagyszámú nyomtatott, az értelmiségnek szóló röpiratának eszméi ezekben a kis epigramma-, paszkvillusformákban rögzített, pársoros, tehát könnyen és gyorsan terjeszthető szövegekben, dalokban váltódnak aprópénzre s jutnak le a tömegek közé — a formával együtt tartalomban is egyre demokratizálódva.” (Vörös K. Adalékok Pálóczi H. Á. életéhez 1958. ITFüz. 17. sz. 34—35. l.)

A Békaegérharc születésének ez a két, jellegzetesen a társasági ízlésből fakadó feltétele — ami a termő és hordozó, vagyis közönségi talajra jellemző — érintkezik, össze is fonódik egymással. A diákközösség szűkebb értelemben, a falusi nemesség, kisvárosi polgárság és értelmiség tágabban ugyanazt kereste és élvezte ebben a mindenképp alkalmi s esztétikai igényeken kívüli költészetben: a nagynak tartott vagy tanított hősi alakok lerángatását a fenséges stílus magasából, saját egyszerű, igénytelen életének legalább a gúnyolódás fokán való beavatkozását a valamikor megközelíthetetlenek körébe.

A művészi szatírának is jó termőtalaja ez, ha a merőben burleszk, csúfolódó — vagyis a legolcsóbb eszközökön megforduló — ábrázolásmód igényesebb tartalommal s átfogóbb szemlélettel párosul.

A szatirikus vénát, a szatírozó tendenciát és részletek hatásosságát egy harmadik tényező, az irodalmi fogantatásé, fokozta fel a Békaegérharcban. Nem lett belőle nagy szatíra, de éppen a travesztia révén magasabb szintre emelkedett, mint a tiszta diákoopézis vagy az alkalmi politizáló énekköltés termékei.

Jellegzetes termékeként a bomló feudális világ ízlésének, a paródia és a travesztia a reneszánsztól kezdve állandóan aktuális műfaj az epikum, közelebről a komikus eposz körében. Csokonai még iskolás tanulmányai során találkozhatott vele, hiszen az Institutiones Poeticae tankönyv is — az Epopoeiaról szólva — felsorolja fontosabb példáit (Tassoni, Boileau, Pope és Zachariä művei után) azzal a megjegyzéssel, hogy „imitati puto omnes Homerum, qui itidem Batrachomyomachia rem maxime ridiculam, maxima arte & gravitate expressit” (1788. 225. l.). Az ősforrást s a klasszikusokat tehát a magának Homérosznak tulajdonított Békaegérharcban látja a tankönyvíró — de a későbbieket sem engedi ki a klasszicista poétika kereteiből. A 18. századi klasszicista tankönyv még minden aggodalom nélkül illeszti

be hagyományos költészettanába ezt a lázadó műfajt. Részben azért, mert Scarron Virgile travestijével (1648) szemben maga Boileau teremtette meg Lutrinjével a heroikomikus paródia irodalmi — vagyis klasszicista művészeti — változatát, s így elhárította a burleszk-népies válfaj mélyén ott rejlő forradalmi veszélyeket. Másrészt — mint legutóbb Karel Krejčí hangsúlyozta — „maga a klasszicista esztétika sietett a paródia s a travesztia segítségére, amennyiben a stílus emelkedettségét az irodalmi műfajtól tévén függővé, az alacsonyabb vagy kisebb rendű műfajokban megengedte, sőt egyenest odailőnek találta a stílus medius vagy a stílus simplex alkalmazását” (ld. *Institutiones Poeticae*, id. mű 59—61. l.). Amikor Kazinczy 1789-ben kiadta Bácsmegyeynek öszve-szedett Leveleit, maga is a klasszicista poétika tételeivel igazolta még a szentimentális regény művészetét és stílusát is. „A Poésis fentebb neme, az-az az Epopoea és a Melpomene sarus játéka az egészen el-nem készült diszt meg-nem-szenyvedik. De ellenkezőképpen van a dolog az alacsonyabb rendű írásokkal, s nevezetesen az én Románommal...” Így védi meg — a klasszicista műfaji kánonra utalva — a regény „kedves negligé”-jét is, vagyis stílusának köznapias pongyolaságát.

A finomabb paródia tehát (a boileau-i) és a burleszkhez közelebb álló, borzább travesztia (a scarron-i) egyformán megmaradt a klasszicista poétika keretében, noha ennek a 18. században már szélső határára került. A travesztiaszerzők ekkor már mélyebb szkepszist árultak el a hősi-feudális világ irodalmi eszményei iránt, mint korábban: elődeiktől eltérően nézőpontjukat nagyjából azoknak — falusi-városi értelmiségnek, kispolgárságnak, irodalmon kívüli népnek — az érzülete szabta meg, akik egyre nehezebben viselték a feudális rend nyomását. Ez a 18. század leg-híresebb heroí-komikus elbeszélő költeményeitől — Pope Fürtrablásától, Voltaire Pucelle-jétől és Blumauer travesztált Aeneisétől kezdve különösen érvényes azokra a közép-kelet-európai paródiákra s travesztiákra, melyek közt Csokonai műve a jelentősebbek egyike (a lengyel Krasicki Békaegérharcán kívül Hňevkovsky cseh nyelvű „komikus hősi” eposza, Budai-Deleanu román Tziganiaedeja, ukrán és belorusz Aeneis-travesztiák tartoznak ide).

A mű keletkezésének e három tényezőjét összegezve, elvi tanulságunk az, hogy Csokonai a Békaegérharcral is — nemcsak a már említett *Rút ábrázat és szép ész* című versével — az iskolás klasszicizmus határán jár, az iskolában legtöbbre becsült szépségeszményt és egyben a feudális hőskultusz irodalmi ideáljait kezdi rombolni sajátos travesztiaművészetével s szatirikus kiszólásaival.

A kisnemes, a kispolgár, a falusi értelmiségi zavartalan élvezetet remélt a költeményben, afféle ízes, zsíros, szabad szájú paródiától kaphatót; de nem azt kapta meg, hanem az alkalmi énekköltészet formáival rokon travesztiát; míg a paródia nem nyújt alkalmat közvetlen társadalomkritikára, a travesztia — azzal, hogy modern ruhába öltöztetve „korszerűsíti” a cselekményt — közvetlenül is szatirizál; ezt még inkább élvezte volna a provinciális olvasó, ha saját politikai nézeteire ismert volna rá a költő aktuális, politikai és társadalmi kiszólásaiban; de miközben élvezte a nagyok lerángatását, szabad szájú leleplezését, saját élethelyzeteinek, stílusfordulatainak bevetelét a „hősi” cselekménybe — megzavarta a fiatal költő szkepszise, teljesen illúziótlan életszemlélete és politikai körképe, mely semmit ami úri, ami királyi, ami nemes, ami kedves hazai emlék nem kímélt meg tűszúrásaitól.

Csokonai Blumauer után indult, amennyiben ő állt a korszerűsítő-travesztáló modorban hozzá legközelebb, korban is, szellemben is. A bécsi író, akit Haraszti Gyula „a felvilágosultság bohócruhába öltözött apostolának” nevez, II. József kegyeltje volt, s a burleszk stílusban a felvilágosodás ellenségeit, főleg a papokat s az emberi butaságot szatirizálta, gyakran jellegzetes nagyvárosi (bécsi) intézmények közt futtatva tovább jámbor hősenek nevetséges kalandjait. Aeneas pl. betér a kávéházba, hogy egy kávé mellett újságban olvassa el saját kalandjait. Csokonai 1790 körül valószínűleg csak Szalkay Antal nádori titkár nagy sikerű, kéziratban terjedt fordításából ismerhette az eredetét — maga a fordítás részlegesen csak 1792-ben jelent meg (Virgilius Éneássá, kit Blumauer németre travesztált, most magyarosan Szalkay Antal úr által öltöztetett I. rész. Bécs. 1792). Volt is baja emiatt

Szalkaynak, pedig az ő átültetéséből sok minden — egyházat maró gúny például — kimaradt: életpályája a ferenci reakciónak esett áldozatul.

Csokonai elismeréssel írt Blumauerről *Az epopoeáról közönségesen* című tanulmányában, s őt választotta védőjéül is az elveszett „tractamentecské”-ben. De eltért tőle, éspedig lényegesen, azzal, hogy a görög *Batrachomyomachiának*, vagyis az eposzparódiának szövegét travesztálta, modernizálta. Említet tanulmányában mondja, hogy Balde 17. századi német jezsuita bővített latin nyelvű átdolgozásához hasonlított az ő magyar fordítása (mely a görögből készült s nem szórul szóra), de más is: „én... a furcsaság (comicum) kútfejét megduplázván, travesztáltam, és *IV pipa-dohányra*, vagyis IV könyvre osztottam, a verseknek is azt a nemét vettem fel, mellyel élt Blumauer...” (HG II. 553.)

Paródia, diákcélzások, megmodernizált cselekmény, politikailag aktualizáló be-tétek: mindez együtt kavargó a kiseposzban. Az olyan jelenet, mint Grand Brekeke és Nyalnádtói összecsapása („Ötször vették egymás nyakát, / Ötször mondtak jó éjtszakát / Mindketten az életnek”, vagy: „Mikor a feje leesett, / Gondolkozván egy keveset, / Csak úgy nézett utána” Harmadik pipa dohány) tisztán parodisztikus. Ilyen azonban kevés van. Többnyire aktuális célzások árasztják el a strófákat, apró színező adatoktól kezdve (mint az egerek nővéi, s a békák újságai az elején s a IV.-ben) terjedelmesebb beszélgetésekig (princ Fizignátus és király Pszikharpax a genealógiáról s az úri leszármazásról), politikai intézményeken felvillanó gúnyolódásokig, vagy élesen bíráló portrékig, miniatűrökig.

A költő azonban nem tudja vagy nem akarja átfogni valamilyen egységes, felelős politikai szempontból rendezni az egerek és békák harci képecskéibe lekicsinyített világot. Valamelyikük mellett állást foglalnia különben is a travesztia lényegének, a komikumnak megtörésével járt volna. A kérdés tehát csupán az, miért éppen a francia forradalmi és a velük szemben álló reakció hadainak képeibe öltöztette be, az egyes vonások összekeverésével is, a békákat és az egereket? Annyi magyarországi vagy apró-cseprő helyi aktualitás kínálkozott volna arra, hogy travesztálja a *Batrachomyomachiát!*

Ez az a pont, ahol meg lehet világítanunk, miért nem értünk egyet Horváth Jánossal, aki a rokokó ízlésből magyarázta Csokonainak a komikus műfajokra való rátérését. Ez az érv használhatóbb abban az időszakban, amikorra Csokonai rokokó ízlése teljesen egyénivé alakult már. Korai alkotásaira még nem magyarázta, akkor sem, ha igaz, hogy (bár ez is inkább vonatkozik a későbbiekre) „... saját finomabb, kulturált, esztétikai világából a valódi, a földibe kitekintve, hajlandó volt ebben a maga eszményeinek nevelésére, durva paródiáját látni.” (Csokonai, 55. l.)

A 18 éves Csokonai világot átfogó kíváncsisággal rendelkezik. Világismerete azonban nemcsak fogyatékos vagy eleve torzított, hanem nagymértékben passzív is: mint költő koncentrált szellemi erőit s nem mint politikus. A politikai aktivitástól a kollégium eleve elzárta, életformája nem a világban élő katolikus abbé vagy a Batsányihoz hasonló nevelők s titkárok nyílt, sokféle emberi kapcsolatot teremtő élete. Egy lassan befelé zárkózó kollégiumból tekint ő kifelé, s még azt a gyűrűt sem könnyű áttörnie, ami a kollégiumot övezi a városban: a közéleti harcok elpiszkolódó hullámai. S amit messziről lát, az — a lapoknak, a híreknek dupla, országos és iskolai cenzúráján át — itthoni életének kisszerű arányaiba öltözik át, letörpül, mintha megfordított látcsővel tekintené a távoli nagyvilágot. Nagy események vannak a világban, az igaz, és mégis: mily kicsiny termetű, mily kisszerű alakok cselekszik azt az állítólagos nagyot s viszik a nagy szerepeket! Nem is emberek, hanem békák és egerek. Mint Homérosznál.

Ez a szemléletmód, ez az önkéntelenül komikus látás meg kellett hogy előzze a rokokó ízlés szerinti választást, a csúfondáros gúny messzelátóján át előbb törpült össze a világ — csak azután jött a komikus oldalak röpke, gyors, szinte gondolatlanul zseniális (bár a diákos improvizációtól is segített) kidolgozása. Tehát valami különös ellentét, dolgok és hősek között, okozza itt tulajdonképp a furcsaságot, ami azt jelenti, hogy a költő bizalmatlan ez állítólagos nagyságok iránt, ő látja és látatja összefüggéseik neveltségességét. Saját szavaival is első kútfeje az epopoea komikumá-

nak az, hogy „... a személy nevetséges, a viselt dolgok pedig heroicusok, és azokat a poétai és vitézi trombitán harsogtatja, a mint látjuk a Batrachomyomachiába...” (Az epopoeáról közönségesen 552. l.)

Bizalmatlansága nem fakad keserűségből. Elfogulatlanul nevezi ő ki a francia békákat is, az osztrákok, magyarok egérseregét is. Oly szép — bár illúziós — látomásra, mint *A magyar! hajnal hasadé*, most egyszerre kijózanító távlat nyílik.

Ahhoz, hogy szatíra legyen, hiányzik belőle az átfogó vagy mélyre ható kritikának az elve, hiányzik a felháborodás vagy düh indulata is. Van azonban benne bőven szatirikus elem, találó dőfés. És aki ezeket adja, az közelebb érzi magát a szegény néphez, mint a világtörténelmet csináló nevetséges hadviselőkhöz.

A diák és a plebejus származék: ez a kettő áll legbelül, legmélyén azoknak a körrezgéseknek, melyek legkívül a forradalmi és az ellenforradalmi hadak összecsapásának meséjéig tágulnak. Közül a debreceni és a magyar honfiúi lélek sze-degeti össze a maga asszociációit, összekötve egymással a legszélső, hadi cselekményű kört a legbelsővel, a diák s a plebejus komikumával.

Ezek a rétegek egymásba torlódnak, de mind stílus, mind szókészlet tekintetében megkülönböztethetők. Ahogy a békaprinc s az egérkirály beszélget egymással a társadalmi helyzetükről, genealógiájukról, abban éppúgy a magyar hon fia ironizál, mint a diéták leírásában vagy a Rákóczi-nótával búcsúzkodó egérkirály, s a mohácsi nótára masírozó egerek miniatúrájában. Már a diák játssza ki gyilkos teherként a Poesis és Rhetorica tankönyveit: azok voltak Pszikharpax zsebében, mikor vízbe esett, persze hogy lehúzták a mélybe; a diák bölcselkedik kancsalul (Vigyázz, bárha hátul kesely / Légy is, vigyázz magadra), a diák s a debreceni fi mondatja Jupiterrel a „Kollég’ uramék!” kezdetű kis buzdító beszédet, a diák hajíttat el Morzsakapóval „egy vaskos Nepomukot”, s a diák keveri a latint drasztikus magyar kifejezésekkel.

A plebejus bizalmatlansága húzódik legalulra s intéz vágásokat mindenre, ami úri, ami a feudális rendre jellemző. Természetes, hogy a békákat — akikben a francia forradalmi hadak törpülnek le — kevésbé szurkálja, mint az egereket, s egy esetben azt is elárulja, mily képzetek vannak a francia hadaktól remegő királyokról. Mikor az istenek felmásznak az ég kéménye mellé, hogy végignézzék a szörnyű háborúzást, ezt hallani Pallástól:

*Innen legszebb lesz nézni a
Magas égből reájok,
Bátran, mint most a francia
Hadra némely királyok.*

Különben legyen az béka vagy egér, ha valami magyarországra emlékezteti, fanyarul vagy nyersen lecsap rá. Miután az egérkirály befulladt a tóba — Csokonai békái, szellemesen így mondják: „Nem tudván úszni valóba, / Ó a constitutióba, Nem csuda, ha elmerült” —, az egerek diétára ülnek össze. A hazai társadalmi s állami célzások egymást kergetik. „De egy krónprinc megölése / A közjónak megsértése, / Publikumra tartozik” — hirdeti Troxartax. Ugyanő buzdítja a gyűlést, „és nagy hanggal pengeti, / Hogy ő ígér négy milliót, / A köznép meg fizeti”. A club — ez a franciáké — úgy zajong, mint a „József halálának / Hírére a magyarok”. Ugyancsak a franciák képébe rejti a magyar nemzeti nyelv uralomrajuttatásának kérdését. A halnyelv — mondja egy okosabb béka — kárára volt egész hazánknak „S nemzeti polituránknak / Nagy hátráltatására”, tehát:

*Hanem anyai nyelvünket
Vegyük bé a hazánkba;
E segíti nemzetünket
Kipallérozásába*

— — —

*Sokan a tudatlanok is,
Ellenére szóltanak
Bár a halnyelven magok is
Imígy-amígy tudtanak;
De csakugyan rámenének*

— — —

Aztán erősödnek a plebejus mérgű döfések. Minerva szálljon le az égből az egek megsegítésére, mert „a te templomodba is / A magyar nemeseknél, / Alig lehet kapni ma is Egyebet egereknél, / Még a szent múzsáknak rakott / Egy két templomba se lakott / S lakik egyéb egernél”; marsall Kriór (vagyis orditozó) alakja túvel karcolt szatirikus miniatűr:

*Ez a Kriór egy oktalan
De nagyszájú úr vala,
A hazának egy hasztalan*

*Hasnál mást nem hizlala;
Nálunk is vagynak olyanok,
Kik nagyszájuk s tudatlanok,
Csak hasokat hizlalják.*

Üregjári bölcs volt, „Ez nem bálban nevedett / Mint sok elnémetesedett / Magyar nemes úrfiak”; egy másik kinyúlík kövér hasával, „Melyet sok jobbágyok zsírja / Hizlalt, mint Klimius írja / Sok magyar Földesúrról”; Kchalchfresszer, a nagyszájú német marsal elesik s epitáfiuma: „Sok magyar közemberekből, / Mint az ily gyáva princekből, / Jobb katona lenne ám”. Oberster monsieur de Turó alakjában pedig a felkapaszzkodott ember pénzen vett vitézségét karikírozza a költő: „Megvan az is hazánkba már, / Hogy pénzért az ökör s számár / Azzá leve, ami nem”. A befejezés is féltréfás-gúnyos döfés:

*Nékem is fogytig kiégett
A dohányom azonban:
Pedig igen kevés termett
A magyar Helikonban;
Mert elnézhetik uraink,
Tőlök pindusi halmaink
Nem igen míveltetnek.*

Nagyszájú úr, nemes úrfi, földbirtokos, pénzen lett vitész: a plebejus elégedetlenség céltáblái ök, s talán a szatíra is csak azért nem kerekedhetett ki a műben, mert ez a plebejus bizalmatlanul félreáll az ő világukból, semmi közösséget nem vállal a hadviselők társadalmi rendjével, nagyvilágával.

Sok gyorsan felszedett ismeret (ilyen pl. a francia zsurnalisztákra vonatkozó: „Bé is gyűl a sok clubbista, / Ki, mint hajdan novellista, / Tudja a politikát”), improvizálni kész deákos műveltség és valamiféle történeti színezetű jellemzése a hadakozó feleknek: mindez nyelvileg is heterogén anyagot mozgat, valami keveréknyelvet, mely Csokonai korábbi — főleg rokokó érzéki-meditatív verseihez mérten — szinte irodalom alatti stílust hordoz. A latin mellett a német s a francia szavak és kiszólások (kokárda, klub, konvent), a diákargó és a paródiához tartozó álfenség keverednek egymással.

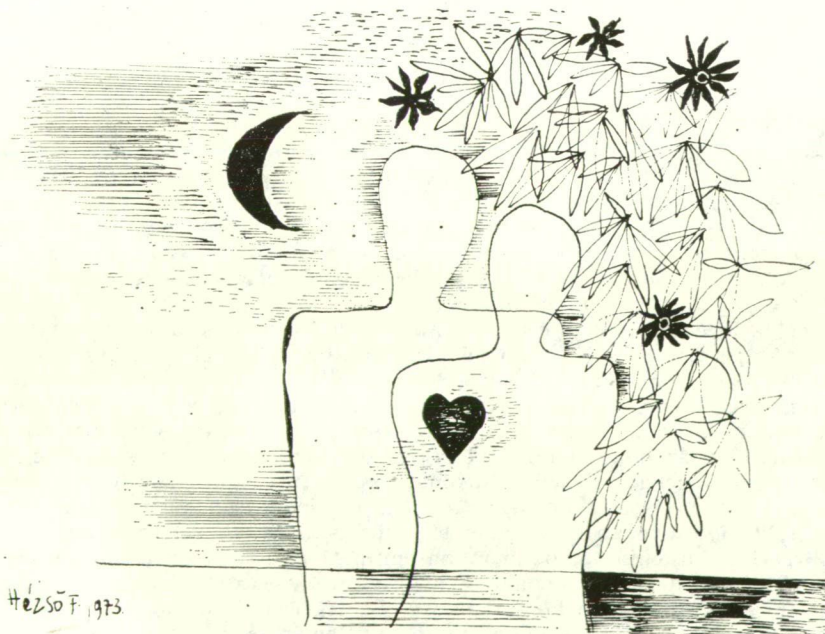
Ami pedig az eddigi költői gyakorlatához kapcsolja: stílusának apró remekei az említett miniatűrök — ezekben jellemképeket formál Csokonai —, s nem kevésbé sikerültek a szintén megteremtett gyakorlatához simuló leírások. A megfigyelés élessége páratlan bennük. Már semmi érzelmes nem zavarja őket tárgyiasságukban. Ahogy az egek divatos felvonulását festi, s összekeresgéli a kis állatokhoz illő fegyverek s ruhák anyagát, az szemléletességben, megelevenítő láttatásban a rokokó leírás bravúrja.

*Tollsp vala trombitájok,
Dobjok bőrből készüle;
Egy hegyes tő a szablyájok,
Ez dámáktól kerüle;
Kalapjok szép makktokokból,
Tarka pillangó-szárnyakból
Volt kötve bokrétájok.*

*A félnék dragonyosoknak
Dióhaj volt mellyeken,
A vidám bakkancsosoknak
Meggy-mag volt lábfejeken;
Szép volt cavallériájok,
S mindnyájoknak paripájok
Vala egy szuka egér.*

A Békaegérharcban az iskolás klasszicizmus szélső határára került Csokonai. A klasszicizmus magasabb, nem iskolásan tudós fokára újabb, nagyobb, iskolán kívül eső élmények és tanulságok emelik fel. A nagyvilág oly képével, mely most letörpült, nevetségessé kicsinyült szemében, nemcsak az allegorikus, nagy arányokban mozgó, emberfeletti erőket idéző verseinek stílusát módosítja, építi át, hanem illúzióit is (*A magyar! hajnal hasad, Magyar gavallér* stb.) megszorongatja. Már élnek benne azok a tanulságok is, melyeket az állatok beszélgetéseiben írt le, egy évvel előbb, 1790–91-ben. De míg a Békaegérharc szélső esete volt egy lázongó magatartásnak és a klasszicizmust felbontó stílusnak, az állatdialogusok közelebb állanak az 1791-ig tárgyalt versek középső típusához, továbbá *serio* és nem szélsőséges karikatúraformában vannak írva: ezért az emberközeli arányok ezekben helyreállnak. Míg a *Pendelbergai vár* a felnagyított test barokkos allegóriája, a Békaegérharc pedig a nagyon lekicsinyített nagyvilág szatirikus aláfestésű gúnyrajza volt, az állatok beszélgetéseiben eredeti méretük szerint fogalmazódnak meg az emberi, költői, társadalmi és politikai problémák.

Politikum és mulattató tárgyias költészet alapkérdéseire ezek adnak legtisztább választ, 1790–91-ből.

HÉZSÓ FERENC: SZERELEM